

cumhuriyet ilahiyat dergisi 20, sy. 1 (Haziran 2016): 267-288

cumhuriyet theology journal 20, no. 1 (June 2016): 267-288

✿ Hakemli Araştırma Makalesi / Peer-reviewed Research Article ✿

Bakara Sûresi 284. Âyette Geçen Râ Harfinin Lâm Harfine İdgamı Konusundaki Kıraat Tartışmaları

Qiraât Arguments about Merging “Râ” Letter into “Lâm”

Letter in Chapter al- Baqara 284

Yakup Yüksel*

ÖZ

Biz bu makalemizde genelde kıraat olgusu etrafında yapılan tartışmalardan ziyade başlıkta da belirttiğimiz gibi Bakara sûresi iki yüz seksen dördüncü âyeti ilgili tefsirlerde yer verilen tartışmaları kıraat açısından ele alıp bir değerlendirme yapacağız. Bu âyeti seçmemizin özel nedeni sâkin râ harfini lâm harfine idgam yaparak okuyan kıraat âlimlerinin, Kur’an sûrelerinin resmi sıralamasına göre karşılaştıkları ilk örnek olmasından dolayıdır. Her ne kadar çalışmamız bir âyet üzerinde odaklanmış olsa da bununla kıraat tartışmalarının temelinde yatan nedenleri

ABSTRACT

In this article -as stated in the title- we will make an assessment in terms of taking over qiraât in surah al-Baqara about two hundred and eighty fourth verse place, instead of debates around the qiraât cases. Special reason for choosing this verse is that recitation scholars who read letter of quiet râ by idgam letter to lâm, because of that it is the first sample according to the official ranking of the Qur’ân surah. Although our study focused on a verse, we purpose to find the reasons underlying in the debates of qiraât and we purpose to find the factors that predispose to the

* Yrd. Doç. Dr., Namık Kemal Üniversitesi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı/

Assistant Professor, Namık Kemal University, Faculty of Theology, Department of Tafsir. Tekirdag/Turkey (yukseilamine@hotmail.com).

◆ *cumhuriyet ilahiyat dergisi*’sinde yayımlanan makaleler, en az iki hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik değerlendirmesine tabi tutulur. Ayrıca intihal içermediği özel bir yazılım kullanılarak kontrol edilir.

◆ *cumhuriyet theology journal* uses double-blind review fulfilled by at least two reviewers. In addition, all articles are checked by means of a program in order to confirm they are not published before and avoid plagiarism.

bulmak ve kıraatin oluşmasına zemin hazırlayan etkenin ne olabileceği olgusuna bir katkı sağlayabilmektir.

formation of qiraât to be able to make a contribution to what could be the case.

ANAHTAR KELİMELER: Bakara Sûresi, Âyet, Kıraat, Tefsir, Tartışma.

KEYWORDS: The surah of Baqara, Verse, Qiraât, Commentary, Argument.

SUMMARY

In this article we will deal with the argumentations given in the commentary books about the recitation/qiraat of surah al-Baqarah, two hundred and eighty fourth verse and will make an evaluation rather than the argumentations about the concept of qiraat as it stated in the title. Special reason for choosing this verse is its being the first sample according to the official ranking of the Qor'an surah for the recitation scholars who read letter of quiet râ by idğâm letter to lâm. Although our study focused on a verse, we purpose to find the reasons underlying in the debates of qiraat and we purpose to find the factors that predispose to the formation of qiraat to be able to make a contribution to what could be the case.

Origin of the recitation issue has been a topic of discussion in sciences of Tafsir since the first period. This debate has continued its actuality among the people of science. We can easily say that the element which formed the basis of the argument is the hadith which declares that Qor'an has revealed on seven letters. Especially, the focus of the discussion has linked in the matter of seven letters because of the real meaning of the revelation of Qor'an on seven letters cannot fully known. This topic has occupied scholars all along, even if it has become the subject of individual studies. Studies could not produce absolute solutions on the explanation of topic; they just served in the gathering of some evaluations. Besides, whether the recitation is mutawatir or not, and its relying on the Prophet are the other side of the discussion, and it took its place as a distinct title in the hadith, recitation and the history of the commentary resources. Likewise, informations about this subject are given in the first commentary resources.

The number of readings inspired by the seven letters license number increased considerably in the recitation issues, this number is declared as

seven, ten, twenty, twenty-five, forty and fifty in the sources. Some studies have done to restrict this number and it has disciplined by Qurra. Finally, the number of recitation is determined as seven relying on mutawatir recitation number and after that it has limited by ten, and the recitations out of this number considered as exceptional/shaz. However, almost all commentary books which give the recitations, has benefited from the exceptional/shaz recitations on the explanation of the verses. In our this article we will deal with the argumentations given in the commentary books about the recitation/qiraat of surah al-Baqarah, two hundred and eighty fourth verse and will make an evaluation rather than the argumentations about the concept of qiraat as it stated in the title.

We determined as a result of our investigation that the recitation of râ letter with idğâm to lam letter and its application by Qurra is a discussion topic between linguists and commentators. From linguists; Khalil b. Ahmad (d. 175/791) and Sibawayhi (d. 180/796) and scholars who think like them had not seen permissible idğâm of râ letter to lam letter because râ has takrir quality in itself. From the commentators Zamakhshari (d. 538/1144) and Baydawi (d. 685/1286), did not see this appropriate also. Although the commentators who give the recitation differences did not make any explanation about this verse, they did not give any information about the different kinds of recitation of this verse. Also it is known that, amongst the recitation Imams, just Abu 'Amr (d. 154/771) has read these words with idğâm with the narration of Sûsi (d. 261/874). The others have read with izhar. According to our opinion, in the period the recitation concepts have not been disciplined, and the exits of lam and râ letters are close to each other and it's hard to read with izhar so it has been read with idğâm. Or these words were using as such in the language of the people of the region. It's understood that the type of recitation which has no effect on the meaning, is come from language. It is difficult to claim that all types of recitation which gains legitimacy relying on its recitator, based on the Prophet. Actually, the differences in the recitation do not exceed a few samples when the Prophet was alive. Whether the quality of the differences in recitation is not identified in hadith books, it is easily understood that these differences has not an effect which will change the essence of the Qor'anic text. Thus, it is inconceivable that there would be a semantic shift in the verses which have changes due to different kinds of recitations. In the context of

recitation, it just can be perceived as a kind of recitation which comes from dialect, in other words language.

As a result, it can be said that; the reason behind the license of different recitations is the usage of language. We can explain the restriction of the recitation with seven as; whether the recited verse is read in the dialect or language of the one tribe differently, it is aimed that the recitations will not exceed the type of recitation which has determined with the hadith; however it is vogue in the hadith and scholars deduced it from hadith and has disciplined it. According to this, the difference in names, tasrif, i'râb differences, hazf and addition, taqdim and ta'hir, letter change (tafhîm-tarqîq, imalah, fath, etc.). Dialect / language differences can be collected in the rules, including seven titles. As a result, seven letters does not mean recitation by seven imams, maybe it means seven letters that we have pointed out that what the seven letters. It is known that seven letters are referred to the names of imams who constitute an authority in the recitation subject, because firstly they originated and applied and disciplined this. The most effective reason which constitutes the basis of the recitation is dialect and language usage. If this is not so, recitation school which remain alone in some recitation differences is not considered good, as making idğâm of Abu 'Amr in this verse. This shows that recitation is a sunnah which must be followed. The purpose is to provide the recitation of the Qor'an by their followers as convenient to their own dialect and be subject to it.

In short, as long as the Qor'an is eternal, issue of seven letters will remain and continue with it. Because Qor'anic text which multiplied in the period of 'Uthman and continued up to the present day, it is the most reliable source which different recitations takes its reference. As tajwid is the inseparable part of Qor'an and a branch of science which belong to it, recitation will continue its existence dependent on the Qor'anic text.

GİRİŞ

Kıraatin menşei konusu ilk dönemlerden beri Tefsir ilimleri arasında tartışıla gelen bir konu olmuştur. Günümüzde de bu tartışma ilim ehli arasında güncelliğini devam ettirmektedir. Tartışmanın temelini oluşturan

unsurun Kur'an'ın yedi harf üzere indirildiğine dair hadis olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Özellikle Kur'an'ın yedi harf üzere indirildiğine dair rivâyetin tam anlamıyla neyi kastedtiği bilinemediğinden, tartışmanın odağı yedi harf meselesinde düğümlenmiştir. Bu konu öteden beri âlimleri meşgul etmiş, sadece bu rivâyetle ilgili bile müstakil çalışmalar yapılmıştır.¹ Yapılan çalışmalar ise konunun vüzûha kavuşturulması hususunda mutlak anlamda çözüm üretmemiş, bazı tespitlerin bir arada verilmesi hizmeti görmüştür. Ayrıca kıraatin mütevâtir olup olmadığı ve Hz. Peygambere dayanıp dayanmadığı konusu da tartışmanın diğer vechesi olup, hadis, kıraat ve tefsir tarihi kaynaklarında ayrı bir başlık olarak yerini almıştır.² Nitekim ilk tefsir kaynaklarında da bu konuyla ilgili malumatlar verilmiştir.³

-
- ¹ İlgili çalışmalar için bk. İmam Ali b. Zeyd b. Hüseyin, *el-Ahrufu's-seb'a elleti nezele biha'l-Kur'anî'l-Kerim*, thk. Hasan M. Takıyyulhakim (Beyrut: Dâr-u Envârî'l-Kur'an, 1989); Ebû Amr ed-Dânî, *el-Arufu's-seb'a li'l-Kur'an*, thk. Abdulmüheymin Tahhan (Cidde: Dâru'l-Menâre, 1997); Abdulaziz İbn Abudulfettah, *Hadisu'l-ahrufi's-seb'a* (Beyrut: Dâru'l-ilm, 2002); Hasan Dıyâuddin Itr, *el-Ahruf's-Seb'a ve menziletü'l-kıraâti minhâ* (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1988); Emin Aşıkutlu "Kıraat İlminin Temellendirilmesinde Ahrufi Seb'a Hadisleri (Tahric, Tahlil ve Değerlendirme)", Kur'an ve Tefsir Araştırmaları (İstanbul: *Kıraat İlmi ve Problemleri-IV*, 4: 2 (2002), 43-106; Fatih Çollak, "Kur'an'ın Nâzil Olduğu Yedi Harf Ruhsatı ve Kıraat İhtilaflarının Karakteristiği", (İstanbul: *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları-III*, 2002), 211-248; Hacı Önen, "Yedi Harf ve Kıraatin Kesiştiği ve Ayrıldığı Noktalar", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6: 11 (2014), 182-193; Mehmet Dağ, "Yedi Harf Meselesine Tasavvufi Bir Yaklaşım: Gümüşhanevî Örneği", I. Uluslar arası Ahmed Ziyauddin Gümüşhanevî Sempozyumu (Gümüşhane: 2013).
- ² Bk. Buharî, "Fedâilu'l-Kur'an", 5; Ebû Dâvûd, "Vitr", 22; Tirmizî, "Kıraat", 11; Nesâî, "İftitâh", 38; İmam Bedrüddin Muhammed b. Abdullah, *ez-Zerkeşî, el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'an* (Beyrut: Dâru't-türâs, ts.), 1: 211-228; Ebû'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyûti, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'an*, thk. Mustafa Dîb el-Bûğa (Beyrut: Dâru'l-feth, 1996), 1: 241-256; Muhammed Abdulazim, Zürkânî, *Menâhîlu'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'an* (Mısır: Dâru'l-Kalem, ts.), 1: 405-448; Suphî Sâlih, *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'an* (Beyrut: Dâru'l-ilm, 1981), 247-258; Mennâu'l-Kattan, *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'an* (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1993), 156-180; Sâbûnî, *et-Tibyân fi ulûmi'l-Kur'an* (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1985), 215-234; Mustafa Dîb el-Bûğa, *el-Vâdih fi ulûmi'l-Kur'an* (Dimaşk: Dâru'l-ulûmi'l-insâniyye, 1998); Mehmet Ünal, *Kıraat İlmi ve Tarihi* (Bursa: Emin Yayınları, 2014); Dağ, *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım* (İstanbul: İsam Yayınları, 2007).
- ³ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vil'i âyi'l-Kur'an* (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1992), I: 35-55.

Kıraat hususunda yedi harf ruhsatından ilham alan okuyuşların sayısı hayli fazlaşmış, bu sayının yedi, on, yirmi, yirmi beş, kırk ve elli kadar olduğu kaynaklarda belirtilmiştir.⁴ Bu sayının sınırlandırılması için birtakım çalışmalar yapılmış ve ehl-i kurrâ tarafından disipline edilmiştir. Sonuçta mütevâtir kıraat sayısı okuyanlarına nispet edilerek ilk başlarda yedi daha sonraki çalışmalarla on sayısı ile sınırlandırılmış ve bu sayının dışında kalanlar ise şâz kıraatler olarak değerlendirilmiştir. Ne varki kıraatlere yer veren tefsir kaynaklarının hemen hepsi âyetlerin izahı konusunda şâz kıraatlerden de istifade etmişlerdir. Biz bu makalemizde genelde kıraat olgusu etrafında yapılan tartışmalardan ziyade başlıkta da belirttiğimiz gibi Bakara sûresi iki yüz seksen dördüncü âyetle ilgili tefsirlerde yer verilen tartışmaları kıraat açısından ele alıp bir değerlendirme yapacağız. Her ne kadar çalışmamız bir âyet üzerinde odaklanmış olsa da bununla kıraat tartışmalarının temelinde yatan nedenleri bulmak ve kıraatin oluşmasına zemin hazırlayan etkenin ne olabileceği olgusuna bir katkı sağlayabilmektir. Dolayısıyla ilgili âyetteki kıraat tartışmasına geçmeden önce kıraat konusunun temellendirildiği *yedi harf* meselesini ele almanın gerekli olduğunu düşünüyoruz. Bu hususta ilk önce kısaca *yedi harf* meselesini daha sonra da Bakara sûresi 284. âyette geçen râ harfinin lâm harfine idgamı konusundaki kıraat tartışmalarını işleyeceğiz.

1. Yedi Harf Meselesi

Kur'an, peygamberlere gelen vahyin kendi dilleri ile geldiğini⁵, bu anlamda Kur'an'ın Arapça bir dil ile indiğini yine kendisi haber vermektedir.⁶ Hz. Peygamber kendisi Arap olduğu gibi dili de Arapçadır. Kur'an'ın indiği dönemde elbette Arapçanın değişik lehçeleri konuşulmaktaydı. Ancak Hz. Peygamber Kureyşî olduğu için Kur'an'ı da vahiy kâtiplerine Kureyş lehçesi ile yazdırıyordu. Vahyin ilk dönemlerinde Kur'an'ın kıraati konusunda herhangi bir farklılık ya da ihtilaf olmadığı görülmektedir. İslam, Mekke ve Medine topraklarının dışına yayıldığı zaman farklı lehçelere sahip kişilerin Müslüman olması neticesinde

⁴ Geniş bilgi için bk. Ebû'l-Hayr Muhammed b. Muhammed İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kıraati'l-'aşr* (Beirut: Dâru'l-Fikr, ts.), 1: 33-36.

⁵ İbrahim 14/4.

⁶ Yusuf 12/2; er-Ra'd 13/37; en-Nahl 16/103; el-Fussilet 41/3.

Kur'an'ın kıraati konusunda da farklı okumalar ortaya çıkıyordu. Bu konuda en öne çıkan örnek ise Hz. Ömer'le Hişâm arasındaki tartışma örneğidir. Olay kısaca şöyledir. Hz. Ömer bir gün Hişâm b. Hakem'in namazda Furkan sûresinden âyetler okuduğunu ancak kendisinin Hz. Peygamberden okuduğu gibi onun okumadığını duymuştu. Neredeyse onun namazını bozmaya varacak kadar sabırsızlandığını yine de namazı bitirmesini beklediğini ifade etmektedir. Namazını bitirir bitirmez de Hişâm'ın yakasına yapışmış ve bu şekilde okumayı kimden öğrendiğini sormuştu. O da Hz. Peygamberden öğrendiğini söyleyince, onun yalan söylediğini çünkü kendisinin bu sûreyi Hz. Peygamberden okuduğunu ve Hişâm'ın okuduğu şekilde okutmadığı cevabını vermiş hülâsa Hz. Peygamberin huzuruna götürmüştü. Hz. Peygamber ikisini de okutmuş ve her iki okuyuşun doğru olduğunu beyan ederek şöyle buyurmuştur: "Kur'an yedi harf üzere indirilmiştir. Onlardan kolayınıza geleni okuyunuz."⁷ Bu olay bize göstermektedir ki Hz. Peygamber kıraati farklı olan kelimeleri ashâbdan bazılarına ya bizzat kendisi okutmuş ya da okuyan kişinin kıraatine ses çıkarmayıp onaylamıştır.⁸

Yedi harf hadisine göre Hz. Peygamberin, bazı lehçelere göre Kur'an'ın okunabileceğine işaret etmiş olması kolaylık hedefine matuf olduğu anlaşılmaktadır. Hadisin sonunda yer alan "onlardan kolayınıza geleni okuyun" şeklindeki ifade bunu göstermektedir. Yedi harf kavramı kapalı bir kavram olduğu için tam olarak neyin kastedildiği bilinmemekle birlikte bu hususta Hz. Peygamberden de net bir açıklama yapıldığı görülmemektedir. Fakat hadisin iki sahâbi arasındaki farklı okumadan dolayı meydana gelen tartışmanın akabinde söylenmesi ve kolaylık ilkesine dikkatlerin çekilmesi manidardır. İslam âlimleri bu hadiste geçen yedi harf kavramı üzerinde kafa yormuşlar ve bazı neticelere ulaşmışlardır. Buna göre yedi harfin Kur'an'daki emir-nehî, haram-helal, muhkem-mü-

⁷ Buhari, "Fedâilu'l-Kur'an", 5; Tirmizi, "Kıraat", 11.

⁸ Ebü'l-Kâsım Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâil b. İbrâhîm el Makdisî, *el-Mürşidü'l-vecîz* (Beyrut: Dâru'l-İlm, 1975), 359.

teşâbih, âmm-husus, mücmel-mübeyyen gibi konular olduğunu savunanlar vardır.⁹ Yine sahâbilerden bazılarının kıraati olduğu¹⁰, bugünkü anlamda kıraat-i seb'a diye bilinen kıraatler olduğunu ileri sürenler de olmuştur.¹¹ Kaynaklarda ahruf-i seb'a ile ilgili yorumların otuz beş-kırk kadar maddeye ulaştığını görmekteyiz.¹²

Yedi harf ruhsatının,¹³ Kur'an'ı okuyan ümmete kolaylık olsun diye rahmet eseri olarak verildiğini hesaba katacak olursak bazı lehçelerdeki kıraat farklılıklarının yaygınlaşması ve yerleşmesini daha iyi anlayabiliriz. Henüz Hz. Peygamber hayattayken Kur'an'ın kıraati konusunda bazı zorlukların ortaya çıktığı vâkidir. İşte Peygamber efendimiz bu probleme çözüm bulmak için Cebrâil melek vasıtasıyla Allah'tan izin ve ruhsat istemiş nihâyet Kur'an'ın yedi harf üzere indirildiği ruhsatı verilmişti.¹⁴ Biraz sonra örneğini vereceğimiz râ harfinin lâm harfine idgam edilerek okunması da bu rahmetin bir eseri olarak görülmektedir. Âyette geçen *فَيَعْفِرُ لِمَنْ* *feyeğfiru limen* kısmını Ebû Amr hariç diğer bütün kıraat imamları

⁹ Suyûti, *el-İtkân*, 1: 49; Cezerî, *en-Neşr*, 1: 24.

¹⁰ Hz. Ebûbekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Abdullah b. Mesud, Abdullah b. Abbas ve Ubey b. Kâ'b'ın kıraatleri gibi. bk. Suyûti, *el-İtkân*, 1: 49.

¹¹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1: 214.

¹² Zerkeşî, *el-Burhân*, 1: 213; Suyûti, *el-İtkân*, 1: 45.

¹³ Giriş kısmında da ifade ettiğimiz gibi çalışmamızın omurgası yedi harf meselesi olmadığından burada tafsilata girmeyi uygun görmedik. Ancak konuyla ilgili detaylı bilgi almak isteyenlerin dipnotta vereceğimiz kaynaklara müracaat etmelerini tavsiye ederiz: et-Taberî, 1: 35-55; İmam Ali b. Zeyd b. Hüseyin, *el-Ahrufu's-seb'a elleti nezele biha'l-Kur'anü'l-Kerim*, thk. Hasan Muhammed Takıyyulhakim (Beyrut: Dâr-u Envâri'l-Kur'an, 1989); Ebû Amr ed-Dânî, *el-Arufu's-seb'a li'l-Kur'an*, thk. Abdulmüheymîn Tahhan (Cidde: Dâru'l-Menâre, 1997); Ebû'l-Kâsım Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâil b. İbrâhîm el Makdisî, *el-Mürşidü'l-Vecîz* (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1975); Abdulaziz İbn Abudulfettah el-Kariu, *Hadisu'l-ahrufi's-Seb'a* (Beyrut: 2002); Hasan Dıyaüddin Itr, *el-Ahrufu's-seb'a ve menziletü'l-kıraati minha* (Beyrut: Dâru'l-ilm, 1988); Emin Aşikkutlu "Kıraât İlminin Temellendirilmesinde Ahruf'i Seb'a Hadisleri (Tahric, Tahlil ve Değerlendirme)", *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları: (İstanbul: Kıraat İlmi ve Problemleri-IV, 4:2 (2002), 43-106; Fatih Çollak, "Kur'an'ın Nazil Olduğu Yedi Harf Ruhsatı ve Kıraat İhtilaflarının Karakteristiği", (İstanbul: Kur'an ve Tefsir Araştırmaları-III, 2002), s. 211-248; Hacı Önen, "Yedi Harf ve Kıraatin Kesiştiği ve Ayrıldığı Noktalar", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6:11 (2014), 182-193; Mehmet Dağ, "Yedi Harf Meselesine Tasavvufî Bir Yaklaşım: Gümüşhanevî Örneği", I. Uluslararası Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhanevî Sempozyumu, (Gümüşhane: 2013).*

¹⁴ Ebû Dâvûd, "Vitr", 22.

izhârlı şekilde okumuşlardır. Ancak Ebû Amr, râ harfini lâm harfine idgam yaparak *feyeğfillimen* şeklinde okumuştur. Bu iki (râ ve lâm) harfin mahreç bakımından birbirine çok yakın olması idgamlı okunmasında bir etken olduğu gibi lehçeden kaynaklanan bir kıraat olabileceği de muhtemeldir. Dolayısıyla Hz. Peygamberin, ümmetine kolaylık olması için Cebrâil vasıtasıyla Allah'a müracaat edip farklı okuma izni alması bu ve benzeri okumaların da yolunu açmıştır. Elbette kıraat farklılıkları sadece idgam ve izhâr örneklerinden müteşekkil değildir. Bununla birlikte kıraat ilmi içerisinde yer alan, mâzi-muzari, ma'lum-meçhûl, gâib-muhatab, tefhîm-terkîk, fethâ-imâle, teshîl-tahkîk gibi okuyuşların tamamı, coğrafyasına ve lehçesine göre o bölgede yaşayan ve Kur'an'ı okuyan müslümanlar için önemli bir kolaylık sağlamaktadır. Ne var ki bizim hedeflediğimiz konu kıraat farklılıklarının tamamıyla ilgili olmayıp râ harfinin lâm harfine idgamı üzerinden gelişecektir. Kur'an'daki resmi sıralamaya göre bu şekildeki idgama ilk örnek Bakara sûresi 284. âyet olduğu için makâlemizin çerçevesini de buradaki örnek oluşturacaktır.

2. Âyetin Metni, Meâli ve Nüzûl Sebebi

-Âyetin Metni

لِلّٰهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَإِنْ تُبَدُّوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخْفَوْهُ بِحَسَابِنَا بِهِ اللَّهُ فَيَعْفُورَ لِمَنْ
يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

*Göklerdeki ve yerdeki her şey Allah'a aittir. Aklınızdan geçeni açıklasanız da gizleseniz de Allah sizi onun için hesaba çekecektir ve sonra O, istediğini affedecek, istediğini cezalandıracaktır. Zira Allah her şeye kâdirdir.*¹⁵

-Âyetin Nüzûl Sebebi:

Âyetin nüzûl sebebine ilişkin kaynaklarda doğrudan bir bilgi geçmemekle birlikte, Ebû Hureyre'den (r.a.) şu şekilde bir rivâyet kaydedilmiştir. Ebû Hureyre'nin rivâyet ettiğine göre bu âyet indiği zaman ashâbın çok ağırlına gitmiş ve Hz. Peygambere gelerek: "Namaz, oruç, cihâd, zekât gibi gücümüzün yettiği ibadetlerle mükellefiz, ancak sana inen bu âyet çok ağır biz ona güç yetiremeyiz" demişlerdi. Bunun üzerine Hz. Peygamber: "Sizden önceki iki kitap ehlinin dediği gibi mi demek istersiniz? Onlar biz işittik ve isyan ettik demişlerdi. Siz ise işittik ve itaat ettik, senin mağfiretini

¹⁵ Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk (İstanbul: İşaret Yayınları, 2002), 86.

dileriz, dönüş sanadır ey Rabbimiz deyin” buyurdu. İnsanlar bunu okumaya ve devamlı tekrar etmeye başladıklarında Bakara sûresinin آمن الرسول diye başlayan iki yüz seksen beşinci âyeti ve devamındaki âyetler indi.¹⁶

-Âyetteki Farklı Kıraatler

Âyetteki kıraat farklılıklarını daha iyi görebilmek için secâvend işaretlelerini yani âyetteki durak yerlerini alt başlıklar halinde ele alarak konuyu işleyeceğiz. Bu manada alt başlıklar üç başlık olarak karşımıza çıkmaktadır. Âyetteki tartışmanın odağını oluşturacak konu ise üçüncü alt başlıkta yer alacak olan idgam konusudur. Şimdi âyette yer alan kelimelerin farklı kıraatlerini sırasıyla görelim.

-الارض Kelimesindeki Kıraat Farkı

Âyette في الارض kısmında الارض kelimesinin başında bulunan lââm-ı tarif edatı olan lââm'ı nakil ile okuyanlar; Ebû Umare Hamze (ö. 156/773) ve Ebû Ruveym Nâfi (ö.169/785)'nin ikinci râvisi olan Ebû Saâid Verş (ö. 197/812) dir. Yine aynı yeri sekte ile okuyanlar ise; Ebû İmran Abdullah İbn Âmir (ö. 118/736)'in ikinci râvisi olan Ebû Amr Abdullah b. Ahmed İbn Zekvân (ö. 242/857), Ebû Bekr Âsım (ö. 127/745)'ın ikinci râvisi Ebû Ömer Hafs (ö. 180/796), Hamze (ö. 156/773) ve onuncu kıraat imamı Halefu'l-Âşir (ö. 229/844)'in ikinci râvisi Ebû'l-Hasen İdris (ö. 292/905) dir.¹⁷

-أَنْفُسِكُمْ Kelimesindeki Kıraat Farkı

Âyette geçen أَنْفُسِكُمْ kelimesi ile يُحَاسِبُنْكُمْ kelimesinde sıla ve adem-i sıla okuyuşları vardır.¹⁸ Konuyla ilgili detaylı bilgi için verilen dipnota bakılabilir.¹⁹

¹⁶ Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed Vâhidî, *Esbâbu'n-nüzûl* (Beyrut: Dâru'l-fıkr, 1994), 51.

¹⁷ Cezerî, *en-Neşr*, 1: 426-427; Bennâ, *İthâf-u fudalâi'l-beşer*, thk. Şaban Muhammed İsmail (Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1987), 1: 221.

¹⁸ Cezerî, *en-Neşr*, 1: 272-274.

¹⁹ Sıla okuyuşu demek أَنْفُسِكُمْ ve يُحَاسِبُنْكُمْ kelimelerinin sonunda bulunan sakin mim harfini zammeli ve medli yani uzatarak okumaktır. Sıla ile okuyanlar: Nâfi'nin birinci râvisi Kâlûn, Ebû Ca'fer, İbn Kesir, Ezrak dır. Adem-i sıla ile okuyanlar: Nâfi'nin birinci râvisi Kâlûn, İsbehânî, Ebû Amr, İbn Âmir, Âsım, Kisâi, Ya'kûb ve Halefu'l-Âşir'dir. Yine aynı kısmın أَنْفُسِكُمْ kelimesinin sonunda sekit okuyuşu vardır ki Hamze, İbn Âmir'in ikinci râvisi İbn Zekvân, Âsım'ın ikinci râvisi Hafs, Halefu'l-Âşir'in ikinci râvisi İdris sekte ile okumuşlardır. Sıla okuyuşu nedeniyle kelime tecvid kuralı olarak medd-i munfasıla dönüştüğü için med farklılıkları da ortaya çıkmaktadır. bk. Cezerî, 1: 272-274.

-فَيَغْفُرُ- ve وَيُعَذِّبُ Kelimelerindeki Kıraat Farkı

Âyetin فَيَغْفُرُ لِمَنْ يَشَاءُ مِنْ وَيُعَذِّبُ يَشَاءُ kısmında iki okuyuş farklılığı görülmektedir. Birincisi cezimli okuyuş ikincisi ise idgamlı okuyuştur. Âyette geçen فَيَغْفُرُ kelimesi ile وَيُعَذِّبُ kelimesi hem cezimli hem de idgamlı şekilde okunmuştur. Ayrıca يَشَاءُ kelimesinde ibdâl ve teshîl okuyuşları vardır ki konumuzla doğrudan ilgili değildir.²⁰

Şimdi üzerinde duracağımız konu hakkında kıraat farklılıklarını ve kimlerin böyle okuduğunu verdikten sonra tefsir kaynaklarında yer alan tartışmaları görmeye çalışalım. Yukarıda işaret ettiğimiz kelimeleri idgamlı ve cezimli olarak okuyanlar şunlardır: Nâfi (ö. 169/785)'nin ikinci râvisi Ebû Musa İsa b. Verdân Kâlûn (ö. 220/835), Ebû Ma'bed Abdullah İbn Kesir (ö. 120/738) ve Ebû Amr Zebbân b. el-Alâ Ebû Amr (ö. 154/771)'in birinci râvisi olan Ebû Ömer Hafis b. Ömer ed-Dûri (ö. 248/862) فَيَغْفُرُ kelimesini cezimli وَيُعَذِّبُ kelimesini ise idgamlı okumuşlardır.²¹ Yine her iki kelimeyi Kâlûn, Verş'in ikinci râvisi olan Isbehânî (ö. 296/908) ve İbn Kesir cezimli okumuşlardır.²² Hem cezimli hem idgamlı okuyan imamlar yeri geldiğinde birinciyi cezimli, ikinciyi idgamlı okudukları gibi her ikisini de cezimli olarak okumuşlar veya her ikisini de idgamlı okumuşlardır. Her iki okuyuş grubu içinde yer almalarının sebebi ise med farklılıkları ile okumalarından kaynaklanmaktadır. Bu iki kelimeyi farklı olarak okuyan kıraat imamları zaman zaman birincisini cezimli ikincisini idgamlı, her ikisini cezimli, birincisini cezimli ikincisini idgamlı okudukları gibi her iki okuyuş kategorisinde yer aldıkları da müşahade edilmiştir.²³ Ancak bu iki

²⁰ İbdal يَشَاءُ kelimesinin sonundaki hemzeyi okumayıp elife çevirmektir. Teshîl ise yine aynı kelimenin sonundaki hemzenin yumuşatılarak iki gözlü dediğimiz yumuşak hâ harfine yakın okumaktır.

²¹ Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs İbn Mücâhid, *Kitabu's-seb'a fi'l-Kıraat* (Kahire: Dâru'l-meârif, ts.), 195.

²² İbn Mücâhid, *Kitabu's-seb'a*, 195.

²³ Her iki vecihde okuyan imamları şu şekilde tespit ettik: İmamlar arasında Nâfi', İbn Kesir, Halefu'l-Aşir, Ya'kûb başta olmak üzere raviler olarak şu isimler tespit edilmiştir. Nâfi'nin birinci râvisi Kâlun, İbn Kesir ve Ebû Amr'ın birinci râvisi olan Dûri, imamlardan Kisaî ve Halefu'l-Âşir فَيَغْفُرُ kelimesini cezimli, وَيُعَذِّبُ kelimesini ise idgamlı okumuşlardır. Kâlun, Isbehânî ve İbn Kesir her ikisini cezimli okumuşlardır. Hamze'nin birinci ravisi hem cezimli hem de idgamlı okumuştur. İbn Kesir, Hulvanâ, İbn Âmir'in ikinci râvisi İbn Zekvân, Âsım, Ebû Ca'fer ve Ya'kûb ise bildiğimiz gibi tahkik üzere okumuşlardır. Cezerî, *en-Neşr*, 2: 237.

kelimeyi sadece idgamlı olarak okuyanın ise Ebû Amr olduğu gözlerden kaçmamaktadır.²⁴

Bu âyetin kıraat yönüyle ilgili olarak Cârullah Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî (ö. 538/1144) her iki (وَيُعَذِّبُ ile قَيْغُورٌ) kelimenin şartın cevabı olarak meczûm okunduğuna işaret etmiştir. Ayrıca bunların merfû olarak okuduklarını da belirtmiştir.²⁵ Hatta kendisi eserinde cezimli okuyan nasıl böyle okur diye bir soru sorulduğu takdirde kendisinin “râ harfini açıkça okur bâ harfini ise idgam yaparak okur” şeklinde cevap vereceğini söylemiştir.²⁶ Fakat râ harfini lâm harfine idgam yapan kişinin fâhiş bir hata yaptığını ve o kişinin lâhin²⁷, muhtî²⁸ olduğunu söylemiştir.²⁹ Bu konuda da Ebû Amr’ın böyle okuduğunu ileri süren râvisinin iki kere hata yaptığını -çünkü her iki kelimeyi idgamlı olarak okuyan o dur- lahne düştüğünü, Arap dilini en iyi bilen kimseye bu okuyuşu isnâd ederek büyük bir cehalet gösterdiklerini iddia etmiştir. Zemahşerî râvinin bu konudaki hatasını, kendisinin dirâyetsizliğine ve zabt konusundaki zaafına bağlamıştır.³⁰

Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) de eserinde bu konuya yer vermiş ve Zemahşerî’nin, Ebû Amr’ın bu kelimeyi idgamlı okuduğunu söyleyen kişinin ona yalan isnâd ettiğini belirtmiştir. Çünkü onun Arap dilini en iyi bilen kişi olduğunu ve bu hatalı okuyuşu ona nispet etmenin uygun olmadığını söylemiştir.³¹ Ömer en-Nesefî (ö. 710/1310) de Zemahşerî’den aynı

²⁴ Cezerî, *en-Neşr*, 2: 237; el-Bennâ, *İthâf*, 2: 461-62.

²⁵ Ebû'l-Kâsım Carullah Mahmud b. Ömer Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzîl ve uyûni'l-akâvîl fi vücûhi't-te'vîl* (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1977), 1: 407.

²⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1: 407.

²⁷ Lahn: Dilde ve kıraatte yapılan hata demektir. Bunu yapan kişiye de lâhin denir. Bk. Ahmed b. Halil, *Kitâbu'l-Ayn*, thk. Abdulhamit Hendâvî (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 2003), 4: 77; Râğîb el-İsfehânî, *Müfredât-u elfâzi'l-Kur'an*, thk. Safvan Adnan Davudî (Beyrut: Dâru'l-kalem, 1997), 738; Ebû'l-Fadl Cemaluddin Muhammed b. Mükrim İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab* (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1994), 13: 379-80.

²⁸ Hata: Bilerek ve kasıtlı olarak yapılan yanlışlık demektir. Yapan kişiye de muhtî denir. İsfehânî, *Müfredât*, 287-88.

²⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1: 407.

³⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1: 407.

³¹ Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin, er-Razî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: 1998), 7: 134-136.

bilgileri nakletmiş fakat bu konuyla ilgili herhangi bir yorum yapmamıştır.³² Abdullah b. Ömer b. Muhammed Beydâvî (ö. 685/1286) de râ harfini lâm harfine idgam etmenin lahn olduğunu böyle bir idgamın olamayacağını kabul etmiştir.³³ Ayrıca Zemahşerî, Ebû Muhammed Süleyman b. Mihrân A'meş (ö. 148/765)'in فَيَغْفُرُ kelimesini بحاسبيكم kelimesinden bedel olmak üzere meczûm ve başında bulunan fâ harfini hafifederek okuduğunu aktarmaktadır.³⁴ Ebû Hayyân ise Ca'fi, Hallad (ö. 220/835) ve Talha b. Masrîf'in bu şekilde okuduklarını hatta Abdullah b. Abbâs'ın Mushafı'nda da böyle yazıldığı bilgisine yer vermektedir.³⁵

İbn Atiyye (ö. 546/1151) meczûm okunmasının müşâkele sanatı olarak kendinden öncekine benzemesi için daha güzel olacağını savunmuştur.³⁶ Tabersî (ö. 548/1154) ise eserinde فَيَغْفُرُ kelimesi ile وَيُعَذِّبُ kelimesinin kendinden önceki meczûm olan kelimeye uygun olarak meczûm okunmasının daha güzel olacağını ileri sürmüştür. Merfû okuyanlar ise mahzûf bir mübtedanın haberi olarak ya da fiil ve fâil olarak cümleyi kendinden önceki cümleye atfederek merfû okumuşlardır.³⁷ Râzî (ö. 606/1210) ise merfû okunduğu takdirde isti'nafî bir cümle olduğunu kabul etmektedir.³⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed Kurtûbî (ö. 671/1273) de meczûm olarak okunmasının yani يُحَاسِبُكُمْ kelimesine atfedilmesinin daha uygun olacağını ileri sürmüştür.³⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali Şevkânî (ö. 1250/1834) de ilk önce merfû okunmasını vermiş ve isti'nafî bir cümle olarak merfû okunduğuna işaret etmiştir. Her ne kadar sarîh bir şekilde kendi görüşünü

³² Ebûlbekâat Abdullah b. Ahmed b. Mahmud Nesefî, *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl* (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1984), 1: 143.

³³ Nâsıruddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed, Beydâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl* (Beirut: Müessesetü Şa'bân, ts.), 1: 271-72.

³⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1: 407.

³⁵ Muhammed b. Yusuf, Ebû Hayyân el Endülisî, *Tefsiru'l-bahri'l-muhîd*, thk. Adil Ahmed Abdu'l- Mevcûd v. dğr. (Beirut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1993), 2: 376.

³⁶ Ebû Muhammed Abdulhak b. Galib İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, thk. Abdusselam Abdüşşâfi Muhammed (Beirut: Dâru'l-fikr, 2001), 1: 390.

³⁷ Ebû Ali Eminuddin Fazl b. Hasan b. Fazl Tabersî, *Mecmâu'l-beyân li ulûmi'l-Kur'an* (Beirut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2006), 2: 183.

³⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 7: 134-136.

³⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh Kurtûbî, *el-Câmi li ahkâmi'l-Kur'an* (Beirut: Dâru'l-fikr, 2007), 3: 271-273.

açıklamasa da merfû okunuşun daha uygun olduğunu kabullendiği anlaşılmaktadır.⁴⁰

Ebû Hayyân (ö. 745/1344) ise Zemahşerî'nin ehl-i kurrâ'ya karşı da-ima böyle ta'nlarda bulunduğunu ve onları karalamanın kendisinin genel âdeti olduğunu söylemiştir.⁴¹ Zemahşerî'nin râ harfinin lâm harfine idgam edilmesiyle ilgili ileri sürdüğü durumun aslında nahiv alimleri arasında tartışmalı bir konu olduğunu, Halil b. Ahmed (ö. 175/791), Ebû Bişr es-Sibeveyhî (ö. 180/796) ve bu ikisi gibi düşünen alimlerin râ harfinde tekrar sıfatı olduğu için idgam'ın caiz olmadığını,⁴² Ebû Said (ö. 368/979)'in⁴³ ise buna muhalefet eden kimseyi bilmediğini söylediği şeklindeki bilgilere eserinde yer vermiş hatta Ebû Amr'ın râ ve lâm harflerinin yan yana geldiği yerlerde nasıl idgam yaptığına dair örneklerle geniş izahlarda bulunmuştur.⁴⁴ Burada Ebû Hayyân kıraatle ilgili geniş bir izaha girişmiş ve Kûfe kıraatçileriyle Basra kıraatçilerini karşılaştırmıştır. Ebû'l-Hasen Ali b. Hamza el-Kisâi (ö. 120/738) ve Ebû Zekeriyya Yahya b. Ziyad el-Ferrâ (ö. 207/822)'nin râ harfini lâm harfine idgamını caiz gördüklerini, Kûfe imamlarından ve dil bilimcilerinden Kisâi ve Farrâ'nın da hocası olan Ebû Ca'fer er Revâsî'nin de hem semâen hem de rivâyeten bunu kabul ettiğini ve onlara muvafakat ettiğini söylemiştir.⁴⁵ Ebû Amr ve Ebû Muhammed Ya'kûb (ö. 205/821) da buna muvafakat etmiştir. Ebû Hayyân bu idgamın kıyas yolu ile yapıldığını ve Velid b. Hasan'dan rivâyet edildiği bilgisine yer vermiştir.⁴⁶

Ebû Hayyân, bazı âlimler tarafından Basralıların kabul etmediği "bu idgam şekli bildiğimiz idgam olmayıp ihfâdır" şeklindeki yorumlarına karşı çıkmıştır. Onların durumu kurtarmak için âyette geçen râ harfinin lâm harfine katılmasını idgam olarak değil de ihfâ olarak isimlendirmelerinin meseleyi çözmeyeceğini hatta böyle olursa kurrânın bu konuda hata

⁴⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed Şevkânî, *Fethu'l-kadîr* (Beyrut: 2007), 1: 196.

⁴¹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 2: 377.

⁴² Ebû Bişr Amr b. Osman b. Kanber, Sibeveyhî, *el-Kitâb*, thk. Abdusselam Muhammed Hârûn (Kahire: Dâru'l-küttübî'l-ilmîyye, 1982), 3: 448; Ebû Hayyân, 2: 377.

⁴³ Basra ekolüne mensup dil âlimi.

⁴⁴ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 2: 377.

⁴⁵ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 2: 377.

⁴⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 2: 377.

yapıp iyi zapt edemedikleri, idgamla ihfâ'yı birbirine karıştırdıkları sonucunu doğuracağını belirtmiş ve onların bu açıklamalarını kabul etmemiştir.⁴⁷ Ayrıca Arap dili sadece Basralıların naklettiğinden ibaret de değildir. Kıraat senedi de yalnız Basralıların rivâyet ettiği kanaldan gelmemiştir. Neredeyse Kûfe ile Basra kurrâları birbirine denktir sözüyle savunmasını devam ettirmiştir.⁴⁸ Basra âlimlerinden ileri gelenler başta olmak üzere Basra ekolüne mensup birçok âlim ve Kûfe kurrâsı râ harfinin lâm harfine idgam yapıldığını kabul etmektedirler. Ebû Amr b. Âla, Yakub el Hadramî, er-Revâsî, Kisâî ve Ferrâ bunlardandır.⁴⁹ Dolayısıyla Zemahşerî'nin râviler hata etmiştir görüşü yerinde değildir.⁵⁰ Ebû Hayyân, Âl-i İmran sûresi otuz birinci âyette geçen benzeri idgam şeklinin Ebû Amr'ın böyle yaptığını zikreden râvilerin İbn Atiyye'nin, Ebû İshak İbrahim b. es-Seri ez-Zeccâc (ö. 311/923)'dan nakille hata ettiklerini eserine almış ve Kûfeliilerin ileri gelenleri Ebû Ca'fer Revâsî, Kisâî, Ferrâ, Basra ekolünün önde geleni Ebû Amr ve Yakub'un böyle okuduklarını, dolayısıyla idgam yapılamaz diyenlere iltifat etmemek gerektiğini savunmuştur.⁵¹

Ebû Amr hem kıraat, hem dil hem de nahiv âlimi olarak bilinmektedir. Dilciliği ve kıraat yönü tartışılmamış fakat nahiv yönünden bazıları onun kıraatteki ve dildeki kadar ünü olmadığını iddia etmişlerdir. Bu konuda gerekçe olarak da onun talebesi olan Sibeveyhî'nin kendisinden nahiv yönünde herhangi bir atıfta bulunmamasını ileri sürmüşlerdir.⁵² Kanatimize göre bu tartışma konusu kıraatin kaynağından ziyade dil açısından değerlendirilmelidir. Zemahşerî de bu açıdan konuyu ele almış ve Ebû Amr'ın râ harfini lâm harfine idgam yapmasını uygun görmemiştir. Dolayısıyla onun bunu kabul etmemesi kıraatin mütevâtirliği bağlamında değil de dilin yapısı düzleminde ele alırsa müfessirler arasındaki tartışmanın uzlaşılabilirliğini destekler mahiyette olacaktır. Burada işaret edilmesi gereken başka bir konu da nahiv ile dil/lügat konusunu birbirinden ayırmaktır. Bir kişi dili iyi bilebilir ama nahvi iyi bilemeyebilir. Çünkü nahiv ıstılahlar, kurallar ve belli konular örgüsüdür. Dil ise öyle değildir. Herkes

⁴⁷ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 2: 377.

⁴⁸ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 2: 377-78.

⁴⁹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 2: 378.

⁵⁰ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 2: 378.

⁵¹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 2: 449.

⁵² Şevkî Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye* (Kahire: Dâru'l-meârif, 2001), 27.

dili konuşabilir ama gramerinden habersiz olabilir. Dolayısıyla nahiv ilmi açısından da iki önemli ekol ortaya çıkmıştır. Örneğin Basra nahiv ekolüne mensup olan birisi Kûfe nahiv ekolünün görüş ve tercihlerini tamamıyla bilemeyebilir. Bunun tersi durumda düşünülebilir.

Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Hafacî (ö. 1069/1659) de eserinde Zemahşerî'nin karşı çıktığı bu konuyu ele almış ve şöyle değerlendirmiştir: "Zemahşerî bu konularda âdeti üzere müzmin bir hastalık içerisindedir. Çünkü o kıraatlerin re'ye dayandığına inanmaktadır. Halbuki bu büyük bir hatadır. Bu idgam'a nasıl lahn diyebilir. Bunu kıraat imamı ve dil alimi olan Ebû Amr kabul etmektedir. İdgâma mani olarak gösterilen gerekçe ise râ harfinin tekrar sıfatı ve kuvvetli olması, lâm harfinin ise sıfat yönünden zayıf olmasıdır. Kuvvetli harfin zayıf bir harfe idgam edilmesinin de imkansız olmasıdır. Bu görüş Sibeveyhî ile Basralıların görüşüdür. Ferrâ, Kisâî, Revâsî, Yakub el-Hadramî ve diğerleri ise buna cevaz vermişlerdir. Bu konuda sözü fazla uzatmaya gerek yoktur. Zemahşerî'nin, Ebû Amr'ın idgam görüşünden vazgeçtiği, yaptığı hatadan döndüğü ile ilgili bilgi ise üzerinde düşünülmesi gereken konudur (gerçeği yansıtmamaktadır)".⁵³

Ebû Bekr Muhammed b. Musa İbn Mücahid (ö. 324/936) *Kitabu's-Seb'a* adlı eserinde kıraat imamlarının tek tek okuyuş farklılıklarını başlıklar halinde ele almıştır. İdgâm konusunda da Ebû Amr'ın hangi kelimeleri idgamlı okuduğunu vermiş ve onun kuralını şu şekilde göstermiştir. İki aynı harf harekeli olur ve ayrı ayrı kelimelerde bulunursa Ebû Amr bu gibi yerlerde ilgili kelimeyi idgamlı okumuştur. Örneğin لم احل âyeti⁵⁴, مس سفر âyeti⁵⁵ ve نساءك âyetindeki⁵⁶ aynı harflerin idgam edilmesi gibi benzeri tüm âyetlerde Ebû Amr idgam yapmaktadır.⁵⁷ İbn Mücahid idgam konusuna Ebû Amr'ın usûlü başlığı altında bu şekilde başlamış ve hangi yerlerde ne şekilde idgam yaptığını sıralamıştır. Asıl konumuz olan râ harfinin lâm harfine idgam edilmesi hususunda da Ebû Amr'ın, râ harfini ister harekeli

⁵³ Şihâbuddin Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Hafacî, *Hâşiyetü's-şihâb* (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1997), 2: 618.

⁵⁴ el-Bakara 2/187.

⁵⁵ el-Kamer 54/ 48.

⁵⁶ en-Nisâ 4/11.

⁵⁷ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-seb'a*, 116-117.

olsun ister harekesiz idgamlı okuduğuna işaret etmiş ve bir kaç örnek vermiştir. ⁵⁸اطهر لكم يغفر, ⁵⁹لكم يغفر ve ⁶⁰يستغفر لكم âyetleri o örneklerden bazılarıdır.⁶¹

Muhammed b. Muhammed İbnu'l-Cezerî (ö. 833/1429) de idgam konusunda sakin râ harfinin lâm harfine idgamı konusunda Ebû Şuayb Salih b. Ziyad es-Sûsî (ö. 261/874)'den rivâyetle Ebû Amr'ın bu gibi yerlerde idgam yaptığını aktarmakta ancak Dûri (ö. 248/862) rivâyetinde ise ihtilaf olduğunu söylemektedir.⁶² İbn Zencele, ilgili âyeti eserine almış ancak idgamlı okunması hususunda herhangi bir bilgi vermemiştir. Sadece ⁶³فَيَغْفُرُ kelimesi ile ⁶⁴وَيُعَذِّبُ kelimelerinin merfû ve meczûm okunuşu ile ilgili malumat aktarmıştır.⁶³

Aslında bütün bu verilerden sonra Zemahşerî'nin kendi görüşünde haklı olduğu, çünkü onun bu konuyu kıraat açısından ziyade dil açısından ele alıp tartıştığı anlaşılmaktadır. Bu ⁶⁵فَيَغْفُرُ kelimesinin ⁶⁶لَمُنْ kelimesine idgam ile kıraati konusunda Ebû Amr'ın idgam yaptığını sadece bir râvisi olan Sûsi (ö. 262/874) rivâyet etmekte, ikinci râvisi olan Dûri ise idgam yaptığını dair bir bilgi vermemektedir. Zaten Ebû Amr'ın idgam'ı Sûsi rivâyetiyle okunmaktadır.⁶⁴ Hatta Dûri'den de rivâyette bulunan diğer râvisilerden bir kısmı onun idgamlı okuduğunu bir kısmı ise izharlı okuduğunu rivâyet etmişlerdir.⁶⁵ Dolayısıyla Dûri kanalıyla gelen bilginin ihtilafı olduğu ortaya çıkmaktadır. Hatta İbnu'l-Cezerî (ö. 833/1429) eserinde Ebû Amr Osman b. Saîd b. Osman ed-Dânî (ö. 444/1053)'nin İbn Mücahid'den nakille Ebû Amr'ın ölümünden altı yıl önce Halil b. Ahmed ve Sibeveyhî'nin mezhebine uymanın daha güzel olacağı düşüncesiyle yaptığı bu idgam'dan döndüğü bilgisine de yer vermiştir.⁶⁶ Bu da göstermektedir ki

⁵⁸ Hûd 11/78.

⁵⁹ Nûh 71/4.

⁶⁰ el-Münâfikun 63/5.

⁶¹ İbn Mücahid, *Kitâbu's-seb'a*, 121. Ayrıca bk. Ebû'l-Hasan Tahir b. Abdu'l-Mun'im İbn Galbun, *et-Tezkire fi'l-kıraat*, thk. Said Salih Zuaym (Beirut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2001), 43-4.

⁶² Cezerî, *en-Neşr*, 2: 12.

⁶³ Cezerî, *en-Neşr*, 2: 237.

⁶⁴ Seyyid Lâşin, Hafız el-Alemi ve Halid b. Muhammed Ebû'l-Ferec, *Takrîbu'l-meâni fi şerhi hurzi'l-emânî* (Riyad: Daru'z-zeman, 2003), 56.

⁶⁵ Cezerî, *en-Neşr*, 2: 13; el-Bennâ, *Ithâf*, 1: 137-38.

⁶⁶ Cezerî, *en-Neşr*, 2: 13.

kanaatimize göre el-Hafacî'nin, Zemahşerî'nin de verdiği bu bilgiyi şüpheli görmesi yerinde değildir.⁶⁷ Çünkü kaynaklar böyle bir bilgiye yer vermişlerdir.⁶⁸

Kıraatte ihtilafı olan konularda en az kıraat alimleri kadar dile vâkıf olan Zemahşerî'nin, râ harfinin lâm harfine idgam edilmesini hoş karşılamaması da çok yadırganacak bir şey değildir. Nitekim bu gibi kelimeleri idgamsız okuyan kurrâların sayısı daha çoktur.⁶⁹

SONUÇ

Bu makalemizde Bakara sûresi iki yüz seksen dördüncü âyette geçen râ harfinin lâm harfine idgam konusunu kıraat açısından ele alıp inceledik. Bu âyeti seçmemizin özel nedeni sakın râ harfini lâm harfine idgam yaparak okuyan kıraat alimlerinin, Kur'an sûrelerinin resmi sıralamasına göre ilk karşılaştıkları örnek olmasından dolayıdır. Ayrıca Kur'an'da *فَيَغْفُرُ* kalıbının ilk ve tek geçtiği âyet olması ikinci sebebi oluşturmaktadır. Âyette üzerinde en çok tartışılan konu râ harfinin lâm harfine idgam edilmesi konusundan, Kur'an'da bu âyet hariç sadece yirmi iki yerde *يَغْفُرُ* kelimesinden sonra lâm harfinin geldiğini tespit ettik. O âyetlerde de çoğunlukla *يَغْفُرُ* kelimesinin başında vâv harfi bulunmaktadır. Fâ harfi ile geldiği tek yer ise makalemize konu olan âyettir.

Araştırmamız neticesinde râ harfinin lâm harfine idgam yapılması ve bazı kıraatçilerin bunu uygulamasının dilciler ile müfessirler arasında münakaşa konusu olduğunu tespit ettik. Dil bilginlerinden Halil b. Ahmed (ö. 175/791), Sibeveyhî (ö.180/796) ve bunlar gibi düşünen alimlerin râ harfinde tekrar sıfatı olduğu için lâm harfine idgam edilmesini câiz görmemişlerdir. Müfessirlerden Zemahşerî ile Beydâvî de bunu uygun bulmamıştır. Eserlerinde kıraat farklılıklarına yer veren birçok müfessirin ise bu âyette tartışma konusu olan idgamlı okuyuş şekliyle ilgili herhangi bir açıklama yapmadıkları gibi bu kıraat farklılığına işaret etmemiş olmaları da gözden kaçmamıştır. Kıraat imamları arasında da sadece Sûsi rivâyetiyle Ebû

⁶⁷ Hafacî, *Hâşiyetü's-şihâb*, 2: 618.

⁶⁸ Cezerî, *en-Neşr*, 2: 13.

⁶⁹ Cezerî, *en-Neşr*, 2: 237.

Amr'ın bu gibi kelimeleri idgamlı okuduğu bilinmektedir. Diğerleri ise izharlı okumuşlardır. Kanaatimize göre henüz kıraat istilahlarının disipline edilmediği dönemde dilde kullanım olarak râ ve lâm harflerinin mahreçleri birbirine yakın olduğunu da hesaba katacak olursak izharlı okumak zor geldiği için idgamlı okunmuştur. Ya da bölge halkının kullandığı dilde bu gibi kelimeler böyle uygulanmaktaydı. Manaya herhangi bir etkisi olmayan bu okuyuş şeklinin dilden kaynaklanan bir uygulama olduğu anlaşılmaktadır. Okuyanına nispet edilerek meşruiyet kazanan her okuma biçiminin tek tek Hz. Peygambere dayandığını iddia etmek ise zor bir durumdur. Aslında Hz. Peygamber hayattayken okumalardaki ihtilaflar birkaç örneği geçmemektedir. Her ne kadar okuma farklılıklarının keyfiyeti hadis kaynaklarında belirtilmemiş ise de bu farklılıkların Kur'an metninin özünü değiştirecek cinsten olmadığı kolaylıkla anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu gibi farklı kıraatler neticesinde değişikliğe uğrayan âyetlerde ciddi manada anlam kayması da düşünülemez. Sadece tilâvet bağlamında lehçeden başka bir ifadeyle dilden kaynaklanan okuma biçimleri olarak algılanabilir.

Sonuç olarak şunu söylemek mümkündür. Bu âyette de örneğini gördüğümüz gibi farklı okuma ruhsatının temelinde yatan şey dilin kullanımınıdır. Okumanın yedi ile sınırlandırılmasının maksadını ise şöyle açıklayabiliriz. Okunan âyet herhangi bir kabilenin kendi lehçe ya da dilinde farklı okunsa da hadiste müphem olarak belirtilen ancak alimlerin hadisten çıkardıkları sonuç neticesinde ortaya konan ve bir disipline bağlanan okuma biçiminin dışına taşmaması hedeflenmiştir. Buna göre hadiste yedi ile ifade edilen ve ehli tarafından da tespiti yapılan; isimlerdeki farklılık, fiillerdeki tasrîf, i'rab farklılıkları, ilave ve hazif, takdim-te'hir, harf değişimi, (tefhîm-terkîk, imâle fetih vb.) lehçe/dil farklılığı olmak üzere yedi başlıkta toplanan kurallar olabilir. Sonuçta yedi harf yedi imamın okuduğu kıraat anlamında değil belki yedi harf anlamındadır ki yedi harfin ne olduğuna da işaret etmiş olduk. Yedi harf uygulamasının ilk defa ortaya çıkıp ve günümüze kadar da ulaşan meşhur olmuş ve kıraat alanında otorite oluşturmuş imamlar tarafından uygulandığı ve disipline edildiği için onların isimleriyle anılır olduğu bilinmektedir. Kıraatin zeminini oluşturan en etkili sebep ise dil, lehçe kullanımınıdır. Eğer böyle olmasaydı bu âyette Ebû Amr'ın idgam yapması gibi bazı okuyuş farklılıklarında tek kalan kıraat ekolüne iyi gözle bakılmazdı. Bu da göstermektedir ki kıraat

uyulması gereken bir sünnettir. Amacı da Kur'an müntesiplerinin Kur'an'ı kendi lehçelerinde kolayına geldiği gibi okumak ve ona tabi olmaktır. Kısacası Kur'an bâki kaldığı sürece yedi harf meselesi de onunla birlikte devamını sürdürecektir. Çünkü Hz. Osman döneminde çoğaltılan ve günümüze kadar devam eden Kur'an metni farklı okuyuşların referansını aldığı en güvenilir kaynaktır. Nasıl ki tecvîd Kur'an'ın ayrılmaz bir parçası ve ona has bir ilim dalı ise kıraat de varlığını Kur'an hattına/metnine bağlı olarak mevcudiyetini sürdürecektir. Yedi harf Kur'an'ın içinde olan bir olgudur. Dışında aranacak bir şey değildir. Örneğin Bakara sûresi iki yüz yirmi ikinci âyetinde yer alan يطهرن kelimesi hem يَطْهَرْنَ yethurne şeklinde hem de يَطْهَرْنَ yettahherne şeklinde okunmuştur. Yine نَشْرَهَا kelimesi نَشْرَهَا şeklinde okunmuştur. Örneğin النبيين en-nebiyyin kelimesi النبيين en-nebîin şeklinde okunmuştur. Örneklerin sayısını çoğaltmak mümkündür. Dolayısıyla kıraat farklılığı Kur'an'a dışarıdan bir müdahale olarak algılanmamalı, tam aksine Arapça olarak inen bu metnin farklı lehçelerdeki telaffuzuna kolaylık amacıyla tanınmış bir ruhsat ve zenginlik olarak değerlendirilmelidir. Farklı kıraatinden dolayı Hz. Ömer'in, Hz. Peygamberin huzuruna getirdiği Hişâm b. Hakîm'in okumasını ve ardından Hz. Ömer'in de okumasını dinledikten sonra her ikisi de doğrudur, Kur'an böyle de indirilmiştir hadisini, Kur'an metninin ayrı ayrı indirilmesi olarak değil de inen metnin lehçedeki kullanımına uygun bir şekilde indiği şeklinde anlamak gerekir.

KAYNAKÇA

- Aşıkkutlu, Emin. "Kıraât İlminin Temellendirilmesinde Ahruf'i Seb'a Hadisleri (Tahric, Tahlil ve Değerlendirme)", Kur'an ve Tefsir Araştırmaları. İstanbul: *Kıraat İlmî ve Problemleri-IV*, 2002, 4: 11, s. 43-106.
- Bennâ, Ahmed b. Muhammed. *İthâf-u fudalâi'l-beşer*, thk. Şaban Muhammed İsmail. 4 cilt. Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1987.
- Beydâvî, Nâsiruddîn Abdullah b. Ömer b. Muhammed. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. 5 cilt. Beyrut: Müessesetü Şa'bân, ts.
- Bûğa, Mustafa Dîb. *el-Vâdih fi ulûmi'l-Kur'an*. Dîmaşk: Dâru'l-ulûmi'l-insâniyye, 1998.
- Buharî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Câmiu's-sahih*. 7 cilt. Beyrut: Dâru'l-fikr, 2002.
- Çollak, Fatih. "Kur'an'ın Nâzil Olduğu Yedi Harf Ruhsatı ve Kıraat İhtilaflarının Karakteristiği", *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları* 3 içinde, 211-248. İstanbul: Kitâbiyât Yayınları, 2002.

- Dağ, Mehmet. *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2007.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *es-Sünen*. 5 cilt. Beyrut: Dâru'l-fikr, 2000.
- Ebû'l-Ferec, Seyyid Lâşin ve Hafız el-Âlemî. *Takrîbu'l-meâni fi şerhi hurzi'l-emânî*. Riyad: Dâru'z-zemân, 2003.
- Ebû Hayyân el Endülisî, Muhammed b. Yusuf. *Tefsiru'l-bahri'l-muhît*. thk. Âdil Ahmed Abdü'l-Mevcûd. 9 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1993.
- Dânî, Ebû Amr. *el-Arufu's-Seb'a Li'l-Kur'an*. thk. Abdulmuheymin Tahhan. Cidde: Dâru'l-Menâre, 1997.
- Diyâuddîn, Hasan İtr. *el-Ahruf's-seb'a ve menziletü'l-kıraati ninhâ*. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1988.
- Hafacî, Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer. *Hâşiyetü'ş-şihâb*. 12 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1997.
- Esed, Muhammed. *Kur'an Mesajı*. çev. Cahit Koçak ve Ahmet Ertürk. İstanbul: İşaret Yayınları, 2002.
- İbn Ahmed, Halil. *Kitâbu'l-'ayn*. thk. Abdulhamit Hendâvî, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2003.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdulhak b. Galib. *el-Muharraru'l-vecîz*. thk. Abdus-salam Abdüşşafi Muhammed. 5 cilt. Beyrut: Dâru'l-fikr, 2001.
- İbn Abdulfettah, Abdulaziz. *Hadisu'l-ahrufi's-seb'a*. Beyrut: Dâru'l-ilm, 2002.
- İbn Galbun, Ebû'l-Hasan Tahir b. Abdul-Mun'im. *et-Tezkire fi'l-Kıraat*. thk. Said Salih Zuaym. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2001.
- İbn Hüseyin, İmam Ali b. Zeyd. *el-Ahrufu's-seb'a elleti nezele biha'l-Kur'anü'l-Kerîm*. thk. Hasan Muhammed Takıyyulhakim. Beyrut: Dâr-u Envârî'l-Kur'an, 1989.
- İbnü'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Muhammed b. Muhammed. *en-Neşr fi'l-kıraati'l-'aşr*. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-fikr, ts.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemaluddin Muhammed b. Mükrim. *Lisânu'l-'Arab*. 10 cilt. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1994.
- İbn Mücâhid, Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs. *Kitab'us-seb'a fi'l-kıraat*. thk. Dr. Şevki Dayf. Kahire: Dâru'l-meârif, ts.
- Kurtûbî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*. 10 cilt. Beyrut: Dâru'l-fikr, 2007.
- Makdisî, Ebû'l-Kâsım Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâil b. İbrâhîm. *el-Mürşidü'l-vecîz*. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1975.
- Mennâu'l-Kattân. *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'an*. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1993.
- Nesâi, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *es-Sünen*, 5 cilt. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1988.
- Nesefî, Ebûlbekkat Abdullah b. Ahmed b. Mahmud. *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vil*. 4 cilt. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1984.

- Önen, Hacı, "Yedi Harf ve Kıraatin Kesiştiği ve Ayrıldığı Noktalar", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4, sy. 11 (2014): 182-193.
- Râgıb el-İsfahânî. *Müfredât-u elfâzi'l-Kur'an*. thk. Safvân Adnân Dâvûdî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1997.
- Râzî, Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin, *Mefâtihu'l-gayb*. 15 cilt. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1998.
- Sâbûnî, Muhammed. *et-Tibyân fî ulûmi'l-Kur'an*. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1985.
- Sîbeveyhî, Ebû Bîşr Amr b. Osman b. Kanber. *el-Kitâb*. thk. Abdusselam Muhammed Hârûn. 5 cilt. Kahire: 1982.
- Suphî Sâlih, *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'an*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981.
- Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'an*. thk. Mustafa Dîb el-Bûğa. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-feth, 1996.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed. *Fethu'l-kadîr*. 8 cilt. Beyrut: Dâru'l-fikr, 2007.
- Şevkî Dayf. *el-Medârisu'n-nahviyye*. Kahire: Dâru'l-meârif, 2001.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vil'i âyi'l-Kur'an*. 10 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1992.
- Tabersî, Ebû Ali Eminüddin Fazl b. Hasan b. Fazl. *Mecmâu'l-Beyân li Ulûmi'l-Kur'an*. 5 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2006.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *el-Câmiu's-sahîh*. 5 cilt. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1996.
- Ünal, Mehmet. *Kıraat İlmi ve Tarihi*. Bursa: Emin Yayınları, 2014.
- Vâhidî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed. *Esbâbu'n-nüzûl*. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1994.
- Zemaşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer. *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzîl ve uyûni'l-akâvîl fî vücûhi't-te'vil*. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1977.
- Zerkeşî, İmam Bedrüddîn Muhammed b. Abdullah. *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'an*. 4 cilt. Beyrut: Dâru't-türâs, ts.
- Zürkânî, Muhammed Abdulazîm. *Menâhîlu'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'an*. 2 cilt. Mısır: Dâru'l-meârif, ts.